

ग्रामस्वराज्य एक चिकित्सक अभ्यास आणि सद्यस्थिती

वैशाली अरविंद तोटे

संशोधिका, अर्थशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

औरंगाबाद.

प्रास्ताविक :

व्यक्तीच्या भौतिक प्रगतीचे साधन म्हणून संपत्तीचा विचार केला जातो. पैसा किंवा संपत्ती ही आधुनिक काळात व्यक्तीची ओळख झाली आहे. याचाच विचार करून महात्मा गांधी यांनी आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी किंवा नाहीशी करण्यासाठी विशिष्ट स्वरूपाचा आर्थिक कार्यक्रम राबविण्याचा प्रयत्न केला. ज्यामध्ये त्यांच्या सर्वोदय संकल्पना आणि विश्वस्त संकल्पनेचा प्रामुख्याने समावेश केला. या अनुषंगाने त्यांनी त्यांच्या आर्थिक कार्यक्रमात विश्वस्त ही नैतिकतेवर आधारलेल्या संकल्पनेचा उदय झाला. या अनुषंगाने त्यांनी त्यांच्या आर्थिक कार्यक्रमात विश्वस्त ही नैतिकतेवर आधारलेल्या संकल्पनेचा उदय झाला. महात्मा गांधी यांच्या समानतेच्या दृष्टीने ते नेहमी म्हणत जगातील संपत्ती ईश्वराने निर्माण केली असल्यामुळे तिच्यावर सर्वांचाच समान अधिकार असला पाहिजे. या करीता सर्वांचेच सहकार्याची गरज असते. ज्या व्यक्तीकडे अधिक संपत्ती असेल त्या व्यक्तीने संपत्तीचा उपयोग समाजाकरीता करावा असे महात्मा गांधीजी म्हणत. काळानुरूप भांडवल दयेशी आपली धोरण बदलवित असे म्हणत. आर्थिक विषमता हेच सर्व समस्यांचे मूळ कारण आहे.^१

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

१. ग्राम स्वराज्य विकासाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. ग्राम स्वराज्य विकासासंबंधी म. गांधीजींच्या विचारांचा अभ्यास करणे.
३. सद्यकालीन भारतातील ग्रामीण विकासाचा आढावा घेणे.

अध्ययनाची गृहितके :

१. ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही पुरातन आहे.
२. ग्रामीण विकासासाठी गांधीजींनी स्वयं शासनाला महत्त्व दिले होते.
३. सद्यकालीन भारतात ग्रामीण विकास गांधीजींच्या विचारावर काही प्रमाणात झाला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'दुय्यम अध्ययन सामग्रीचा, अन्वेषणात्मक' पद्धतीचा व व्यष्टी अध्ययनाचा वापर करण्यात आला आहे. विविध ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेटवरील माहितीचा वापर केला आहे. आशय विश्लेषण तंत्र वापरले आहे.

गांधीजींच्या दृष्टीने ग्रामीण विकास:

भारत देश हा विविध खेड्यांनी नटलेला असल्यामुळे या खेड्यांचा विकास झाला पाहिजे ही भूमिका त्यांची होती. ज्या व्यवस्थेत ग्रामीण भागात राहणारा समाज आपल्या गरजा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने वस्तुंचे वा सेवांचे उत्पादन करण्यासाठी जाणिवपूर्वक व संघटीतपणे आपापसात सहकार्य करतो त्या पद्धतीला ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणतात.^२ खरा भारत हा खेड्यात राहत आहे असे गांधीजी म्हणत म्हणून त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सर्व चळवळीत त्यांचा भर खेड्यातील प्रगतीवर व विकासावर होता. भारताच्या ग्रामीण भागाकडे त्यांचे अधिक लक्ष होते म्हणून त्यांनी खेड्याच्या विकासासाठी 'चरखा' हा उपाय शोधला हे एक प्रतिक होते. गांधीजींच्या कार्यक्रमाचा हा केंद्रबिंदू होता. त्यांनी ग्रामोद्योगावर अधिक भर दिला. खेड्यातील कारागीर कुशल उद्योगधंदे करणारे त्यांना ग्रामीण जीवनात पुरेशे काम, पुरेसा रोजगार मिळावा हा त्यांचा आग्रह होता. ग्रामीण विकासाचे मुख्य सूत्र म्हणजे आर्थिक स्वावलंबन होय म्हणजेच

आपल्या सर्व गरजा आपल्या खेड्यातच पूर्ण होतील. म. गांधीजींनी आदर्श खेडे कसे असावे या बाबत आपले मत मांडले ते म्हणतात की, प्रत्येक खेडे आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण असावेत. प्रत्येक खेडे अन्न व वस्त्राबाबत स्वयंपूर्ण असावेत प्रत्येक खेड्यातील कृषी व्यवसाय प्रगत असावा, खेड्यातील उत्पादन स्थानिक बाजारपेठेलाच उपलब्ध व्हावे, खेड्याची रचना व्यवस्थाबद्ध असावी.^३

याबरोबरच आदर्श राज्याचा केंद्रबिंदू हा खेडे हाच त्यांनी मांडले आहे. त्याचे स्वरूप प्राचीन ग्रामराज्याप्रमाणेच राहिल. या स्वराज्याची उभारणी राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक अशा चार घटकावर असली पाहिजे. आणि राज्याचे उद्दिष्ट समाजाची सेवा करणे हाच असणार आहे. म्हणून गांधीजी म्हणतात की, 'माझ्या दृष्टीने स्वराज्य व रामराज्य एकच आहे' यात प्रजेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान असले पाहिजे कोणताही निर्णय प्रजेवर लादता कामा नये. प्रजेशी विचारविनिमय करून निर्णय घेतले पाहिजेत. सर्वांगीण विकासासाठी सर्वांनी झटले पाहिजे तरच जनतेच्या विचारावरच खरे लोकराज्य निर्माण होऊ शकेल. एकंदरीत ग्रामीण विकास हा खेड्याच्या समग्र विकासाशी निगडित आहे. ग्रामीण विकास ही ग्रामीण भागात मानवीय आणि भौतिक संसाधनाचा अधिकतम वापर करून गावाचा सर्वांगीण विकास करणारी व्यवस्था आहे.^४

म. गांधीजी आणि सद्यकालीन ग्रामीण विकास :

म. गांधीजींनी ग्रामीण विकासासंबंधी मांडलेल्या विचारांची उपयुक्तता आणि शासनाने राबविलेली ध्येय धोरणे पाहणे गरजेचे आहे. म. गांधीजी शहरीकरणाची वाढती प्रवृत्ती आणि खेड्यावर शहराच्या वाढत्या प्रभुत्वाने चिंताग्रस्त होते शहरीकरण आल्हादायी असले तरी मानवतेचा शत्रु आहे. भारतातील ग्रामीण विकास नव्हे म्हणून भारतातील केंद्र व राज्यशासनाने म. गांधीजींच्या कल्पनेतील आदर्श खेडे निर्माण करण्यासाठी केंद्र व राज्य पातळीवर १९५२ च्या सामुदायिक विकास कार्यक्रमापासून ते २०२० पर्यंतच्या ७३ वर्षांच्या वाटचालीत अनेक योजना भारतामध्ये राबविलेल्या दिसून येतात. उदा. समन्वीत ग्रामीण विकास कार्यक्रम-१९८०, राष्ट्रीय ग्रामीण विकास कोष-१९८४, नेहरु विकास योजना-१९८५, अंत्योदय योजना-२०००, सर्व शिक्षा अभियान-२००१, ग्रामीण भागात शहरी सुविधांची पुर्तता कार्यक्रम-२००३, भारत निर्माण योजना-२००५, म. गांधी तंटामुक्त ग्रामयोजना, महाराष्ट्र अशा विविध योजना भारतात आणि महाराष्ट्रात राबविण्यात आल्या.^५

परंतु स्वातंत्र्यानंतरच्या ७३ वर्षात ग्रामीण विकासाचे गांधी रुप वास्तवात आलेले दिसत नाही. पण काही प्रमाणात त्यांच्या ग्रामविकासाची कल्पना अस्तित्वात असल्याची दिसून येते. आजच्या ग्रामीण समाजातील दारिद्र्य, अस्वच्छता, अशिक्षितपणा, जातीयता, धर्मांधता या बाबींचा विचार करावा लागतो कारण की, भारताच्या ग्रामीण विकासासाठी पाश्चिमात्य ग्रामविकासाचा आदर्श याचा उपयोग होत नाही कारण भारतातील परिस्थिती, संदर्भ वेगळे आहेत त्यामुळे खेड्यांच्या विकासासाठी गांधीजींच्या आदर्शाशिवाय पर्याय नाही. कारण या संदर्भात गांधीजी म्हणतात की, खेड्याचा विकास हाच राष्ट्राचा विकास आहे. आमची खेडे तेव्हा पूर्ण विकास पावले म्हणता येईल जेव्हा खेड्यात श्रेष्ठ दर्जाच्या कसबी आणि कलावंत माणसाची कमी पडणार नाही. गावात कवी, कलावंत व संशोधक तयार होतील.^६ याबरोबर ते असेही

म्हणतात की, लोकात एकमेकास सहकार्य असेल, सामुदायिक कल्याणासाठी आपण आपले श्रम देणार असाल तर त्यामुळे खेड्याचा विकास होईल. गावचे उत्पन्न दुप्पट वाढेल प्रत्येक गावातील साधन सामग्री बाजारी उपयोगाकरिता असणार नाही. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही आहे की, खेड्यातील लोकांना आपली स्थिती सुधारावी असे वाटतच नाही.^७ एकंदरीत भारत सरकार व राज्य सरकारे म. गांधीजींचे स्वप्न साकारण्यासाठी ग्रामीण विकासासाठी विविध योजना राबवित असल्याचे दिसून येते.^८ एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, सामुदायिक ग्रामीण विकास योजना, प्रधानमंत्री योजना, राजीवगांधी मिशन योजना, जवाहर रोजगार योजना आणि सर्व शिक्षा अभियान राबवित असल्याचे दिसून येते. याबरोबरच केंद्र सरकारने ग्रामीण भागाचा विकास करण्याच्या दृष्टीने ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत कार्य करित असल्याचे दिसून येते. यामुळेच म. गांधीजींच्या विचारांचे फलित झाल्याचे दिसून येते.^९

निष्कर्ष :

१. ग्रामीण विकासासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला दैनंदिनी गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांना संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे.
२. ग्रामीण भागातील कुटीर उद्योगांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे.
३. ग्रामीण भागातील व्यसनाधिनता संपुष्टात आणण्यासाठी जनजागृती करणे आवश्यक आहे.
४. राजकीय व्यवस्थेचे काटेकोरपणे विकेंद्रीकरण होणे गरजेचे आहे.
५. खेड्यातील सर्व व्यवहार सहाकरी तत्वानुसार होणे गरजेचे आहे.
६. भारतातील खेड्यामध्ये स्वावलंबी शेती करून स्वयंपूर्ण होतील याकडे शासनाने लक्ष देणे गरजेचे आहे.
७. शेतीबरोबरच शेतीपुरक योजना शासनाने राबविणे गरजेचे आहे.
८. गावातील विविध वादासंदर्भात निर्माण होणारे प्रश्न तंटामुक्तीच्या आधारे सोडवणे गरजेचे आहे.

९. ग्रामस्वच्छता मोहिम ग्रामीण भागात राबविणे गरजेचे आहे.

१०. ग्रामसभा दरमहा होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. देवरे पि.डी., निकुंभ डी.एस., भारतीय राजकीय विचार, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २००८, पृ.क्र. ०२.
२. शिंदे अनिल, मोठ्यांची बालपण, उन्मेश प्रकाशन, पुणे, १९८९, पृ.क्र. ३१.
३. चोपडे किसन, भारतीय राजकीय विचार, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००२, पृ.क्र. ११३.
४. गांधीजी, हिंद-स्वराज्य, एक प्रस्तावना, हिंद स्वराज्य, गांधीजी, परंधाम प्रकाशन, पवनार, जि. वर्धा, जुलै २००७, पृ.क्र. ८, ११.
५. पळशीकर वसंत, हिंद-स्वराज्य, एक प्रस्तावना, हिंद स्वराज्य, गांधीजी, परंधाम प्रकाशन, पवनार, जि. वर्धा, जुलै २००७, पृ.क्र. ०९.
६. सुमंत यशवंत, आजच्या संदर्भात गांधी विचारांची प्रस्तुतता, मंथन (संपादित), प्रा.यशवंत सोनुने, चिन्मय प्र., औरंगाबाद, २००७, पृ.क्र. २९, २९.
७. राठी शुभांगी, भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २०१५, पृ.क्र. १३२.
८. कुलकर्णी प्रसाद, म.गांधी आणि गांधी वचने, प्रबोधन प्रकाशन, इचलकरंजी, १९९५, पृ. २३.
९. भारदे बाळासाहेब, गांधीविचार दर्शन, ग्रामस्वराज्य, पृथ्वीराज प्रकाशन, पुणे, १९९५, पृ.क्र. १५.